

τότητα νά ταξιδεύουν μέ ρώσικη σημαία — ένα προνόμιο πού τούς επέτρεπε νά κάνουν θαλάσσιο εμπόριο χωρίς τό φόβο τῆς αὐθαίρετης καί ὑπέρογκης φορολογίας τῆς Πύλης.

Πέρα ἀπ' αὐτά τά λίγο-πολύ περιστασιακά γεγονότα, μιᾶ ἄλλη σημαντική ἐξέλιξη πού βοήθησε τό ἑλληνικό εμπόριο ἦταν ἡ ἰσχυρή θέση πού κατέλαβαν οἱ Φαναριῶτες μέσα στήν ὀθωμανική διοίκηση, ἰδιαίτερα τό 18ο αἰώνα. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πώς οἱ Φαναριῶτες ἦταν μιᾶ «Noblesse de robe» μέσα στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία. Οἱ περισσότεροι ἰσχυρίζονταν πώς ἦταν ἄμεσοι ἀπόγονοι ἀριστοκρατικῶν βυζαντινῶν οἰκογενειῶν, ἀλλά ἕνας σημαντικός ἀριθμός τους εἶχε συσσωρεύσει τόν πλοῦτο του κάνοντας εμπόριο στό Αἰγαῖο, τίς ἡγεμονίες τοῦ Δούναβη καί τῆ Ρωσία, προτοῦ ἐγκατασταθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη καί ἐπεκτείνει τίς δραστηριότητές του στό πολιτικό καί διοικητικό πεδίο. Οἱ ὀργανωτικές τους ἱκανότητες, ἡ γλωσσομάθειά τους, ἡ παιδεία καί ἡ ἀστική τους ἐκζήτηση τούς ἔκαναν ἀναντικατάστατους σύμβουλους καί τεχνικούς εἰδικούς τῆς Πύλης. Ἔτσι κατάφεραν ὄχι μόνο νά καταλάβουν καί νά διατηρήσουν γιά ὀλόκληρες γενιές θέσεις - κλειδιά μέσα στήν ὀθωμανική διοίκηση (ὅπως τοῦ Δραγουμάνου τῆς Πύλης καί τοῦ Δραγουμάνου τοῦ Στόλου), ἀλλά μερικοί ἀπ' αὐτούς, μέ τήν πολιτική τους ἐπιρροή, ἔπαιξαν ζωτικό ρόλο στόν τραπεζικό καί χρηματιστικό τομέα. Ἐπιπλέον ἀπέκτησαν τό δικαίωμα νά διορίζουν ἀπό τά μέλη τους τούς κυβερνήτες τῶν ἡγεμονιῶν τοῦ Δούναβη καί ἄσκησαν ἰσχυρή ἐπιρροή στήν παντοδύναμη ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία. Αὐτή ἡ πανίσχυρη ἀστική ἀριστοκρατία, ἕνας παράξενος συνδυασμός χρηματιστικῆς καί διοικητικῆς ἐλίτ, ἀπλά καί μόνο προστατεύοντας καί προωθώντας τά συμφέροντά της καί μέ τή σημαντική πολιτική της δύναμη συνέβαλε στήν ἐμφάνιση τοῦ ἑλληνορθόδοξου ἐμπόρου στά Βαλκάνια (31).

Ἐνας ἄλλος σημαντικός παράγοντας πού ἐξηγεῖ τή σημασία τοῦ Ἑλληνα ἐμπόρου κάτω ἀπό τόν τουρκικό ζυγό ἦταν ἡ ἑλληνορθόδοξη Ἐκκλησία. Ἐπειδή οἱ Τοῦρκοι ἀσκοῦσαν ἔμμεση διακυβέρνηση, ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποτελοῦσε τό βασικό σύνδεσμο ἀνάμεσα στό σουλτάνο καί τούς Ἑλληνές ὑποτελεῖς του. Μ' αὐτή τήν ἔννοια ἡ Ἐκκλησία, ἂν καί ὑποκείμενη σέ αὐστηρό κεντρικό ἔλεγχο, εἶχε μεγάλη αὐτονομία σέ θρησκευτικά καί πολιτιστικά ζητήματα καί ἀπέκτησε πολλές πολιτικές λειτουργίες. Στήν πραγματικότητα, μαζί μέ τούς

ντόπιους Έλληνες πρόκριτους, ή Έκκλησία ήταν υπεύθυνη για τή διεκπεραίωση όλων τών δημοτικῶν υποθέσεων. Επιπλέον ή δύναμη τοῦ πατριαρχείου δέν περιοριζόταν μόνο στους Έλληνες· σέ μικρότερο βαθμό επέκτεινόταν σέ όλους τούς ὀρθόδοξους ὑποτελείς τῆς αὐτοκρατορίας — τουλάχιστον ὡς τή στιγμή πού οἱ μή ἑλληνικές ὀρθόδοξες ἐθνικότητες ἄρχισαν τόν ἀγῶνα για τήν ἴδρυση ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν (32).

Ἡ ὑποταγή τῆς Έκκλησίας στήν ὀθωμανική διοίκηση ἐξηγεῖ σ' ἓνα βαθμό τήν ἐξαγορά τῶν ἀνώτατων ἀξιωματῶν τῆς Βάζοντας κυριολεκτικά σέ πλειστηριασμό τίς ἐκκλησιαστικές θέσεις, ὁ σουλτάνος ἔβρισκε ἓνα πολύ βολικό τρόπο για ν' αὐξάνει τό εἰσόδημά του. Ἐπειδή ὅμως οἱ θέσεις αὐτές ήταν πολύ ἀκριβές, ὁ ἀνώτερος κλήρος ἐξαρτιόταν ἀπό τήν οικονομική ὑποστήριξη τῶν πλούσιων ἐμπορικῶν οἰκογενειῶν. Ἡ συναλλαγή ἐπαιρνε συνήθως τή μορφή δανείου, πού παραχωροῦνταν στά μέλη τοῦ κλήρου μέ τήν προοπτική ὅτι, μόλις ἐξασφάλιζαν τήν ἐπιθυμητή θέση, θά ξεπλήρωναν τό χρέος τους μέ τό σημαντικό εἰσόδημα πού θά τούς ἀναλογοῦσε. Ἐτσι πολλές φαναριώτικες οἰκογένειες μπόρεσαν, π.χ., νά διορίσουν ἐπισκόπους κι ἔφτασαν μάλιστα νά ἐπηρεάσουν ὡς καί τήν ἐκλογή τοῦ πατριάρχη. Μέ τή σχέση πού εἶχε διαμορφωθεῖ, σέ πολύ γενικές γραμμές, ἀνάμεσα στήν ἑλληνική ἀστική τάξη καί τήν ὀρθόδοξη Έκκλησία, εἶναι εὐνόητο πῶς ή τελευταία προωθοῦσε τά ἑλληνικά οικονομικά συμφέροντα μέ τήν πνευματική καί πολιτική τῆς ἐπιροή, ἀπέναντι καί στήν Πύλη καί στους μή Έλληνες ἐμπορικούς ἀνταγωνιστές στά Βαλκάνια. Ἐπιπλέον, ή κερδοσκοπία τῆς Έκκλησίας βοήθησε τό ἑλληνικό ἐμπόριο θεσμοποιώντας μιὰ ἐξαιρετικά ἀνεκτική στάση ἀπέναντι σέ πράξεις ὅπως ή τοκογλυφία καί ή συσσώρευση τοῦ πλούτου μέ ὁποιοδήποτε μέσο (33).

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς ἐξαιρετικά εὐνοϊκές περιστάσεις καί μέ τή νέα ἐξάπλωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου μετά τή μεγάλη οικονομική κρίση τοῦ 17ου αἰῶνα, οἱ Έλληνες ἔμποροι κατάφεραν νά ἐπεκτείνουν τίς ἐπιχειρήσεις τους πέρα ἀπό τήν Ἰταλία, στή Γαλλία, τή Γερμανία, τήν Αὐστρία, τήν Οὐγγαρία καί τή Ρωσία. Ἡ επέκταση αὐτή σήμαινε τή δημιουργία πολυάριθμων ἐγκαταστάσεων τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων στό ἐξωτερικό καί τήν ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς διασποράς στά μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα τῆς Εὐρώπης (τή Βιέννη, τή Μασσαλία, τήν Τεργέστη, τήν Ὀδησσό, τή Βουδα-

πέστη, κ.λπ.). Έτσι οι Έλληνες έφτασαν σταδιακά νά παίξουν ένα πολύ σημαντικό ρόλο, ιδιαίτερα στό χερσαίο καί θαλάσσιο εμπόριο μέ τό έξωτερικό. Γιά παράδειγμα, πρós τό τέλος του 18ου αιώνα, οι Έλληνες έμποροι μονοπωλούσαν κυριολεκτικά τό παράνομο εμπόριο του σιταριού στό δυτικό τμήμα της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας (34) καί ήταν οι σπουδαιότεροι μεσάζοντες στις έξαγωγές λαδιού, καλαμποκιού, μεταξιού καί άλλων γεωργικών προϊόντων (35).

Έπειτα απ' αυτές τις θεαματικές έξελίξεις στή σφαίρα της διανομής, δέν είναι έκπληκτικό πού τό έλληνικό κεφάλαιο άρχισε νά μπαίνει στή σφαίρα της παραγωγής. Έτσι στά μέσα του 18ου αιώνα παρατηρείται μιά σημαντική συγκέντρωση κεφαλαίου κυρίως στή ναυπηγία καί στους τομείς της ύφαντουργίας. Μόλο πού στις άρχές του αιώνα οι Έλληνες έμποροι έξαρτούσαν άκόμα από τους ξένους πλοιοκτήτες τις έμπορικές τους έπιχειρήσεις (μιά έξάρτηση πού περιόριζε ουσιαστικά καί τό πεδίο των έλιγμών τους καί τά κέρδη τους), μετά τό 1730 εμφανίζονται πολλά έμπορικά πλοία έλληνικής ιδιοκτησίας καί αναπτύσσεται ή ναυπηγία πρώτα στή Δυτική Ελλάδα (στό Μεσολόγγι καί τό Γαλαξίδι) κι άργότερα σέ μερικά νησιά του Αιγαίου (Μύκονος, Κρήτη, Θάσος, Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά, κ.λπ.). Φαίνεται πώς τό άρχικό κεφάλαιο γιά τις πρώτες ναυπηγικές άπόπειρες προερχόταν από Πελοποννήσιους καί Βορειοηπειρώτες έμπόρους, στήν πρώτη περίπτωση, καί Σμυρνιούς καί Χιώτες στή δεύτερη (36). Σύμφωνα μέ τους ύπολογισμούς των Γάλλων, πού παρακολουθούσαν τήν ανάπτυξη του έλληνικού έμπορικού ναυτικού μέ άνησυχία καί φόβο, στή δεκαετία του 1760 ύπήρχαν ήδη 200-250 άλβανικά καί έλληνικά πλοία πού έκαναν θαλάσσιες μεταφορές στό Ίόνιο, ένώ στά 1780 μόνο ή Ύδρα είχε 100 έμπορικά πλοία στό Αιγαίο (37). Άξίζει επίσης νά αναφέρουμε ότι μέχρι τό 1808 τά τρία σημαντικότερα νησιά του Αιγαίου, ή Ύδρα, οι Σπέτσες καί τά Ψαρά κατασκεύαζαν κατά μέσο όρο έξι μέ έφτά πλοία τό χρόνο τό καθένα (38). Η γαλλική επανάσταση καί οι ναπολεόντιοι πόλεμοι έδωσαν άκόμα μεγαλύτερη ώθηση στήν έλληνική ναυπηγία. Οι Έλληνες θαλασσινοί, άψηφώντας τον ήπειρωτικό αποκλεισμό του Ναπολέοντα, έβγαζαν μεγάλα κέρδη σέ μιά εποχή πού τό γαλλικό εμπόριο είχε κυριολεκτικά νεκρωθεί στήν Άνατολική Μεσόγειο (39). Λίγο πριν ξεσπάσει ή σοβαρή οικονομική κρίση στή βιομηχανία, πού άρχισε στά

1813, τό ελληνικό έμπορικό ναυτικό είχε 615 πλοία συνολικής χωρητικότητας 153.580 τόνων. Τά πλοία αυτά ήταν έφοδιασμένα μέ 5.878 κανόνια και έπανδρωμένα μέ 37.526 ναύτες (40).

Ήν και ή ναυπηγία ήταν ή σημαντικότερη βιομηχανική δραστηριότητα στή Δυτική Έλλάδα και σέ μερικά από τά νησιά, ή Βόρεια Έλλάδα γνώρισε παράλληλα μιά ιδιαίτερα σημαντική ανάπτυξη τής βιοτεχνίας, και στά μεγάλα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Ίωάννινα) και στίς πιο άπομακρυσμένες και σχετικά αυτόνομες όρεινές περιοχές τής Θεσσαλίας, τής Ήπειρου και τής Μακεδονίας. Τά Ήμπελάκια, στό Θεσσαλικό βουνό Όσσα, είναι τό πιο ξακουστό παράδειγμα αυτού του τύπου ανάπτυξης. Ο περίφημος συνεταιρισμός τών Ήμπελακίων ειδικευόταν κυρίως στήν παραγωγή και έξαγωγή νημάτων ύψηλης ποιότητας. Στό κορύφωμα τής ανάπτυξης του είχε κεφάλαιο 20 έκατομμύρια γαλλικά φράγκα και άπασχολούσε περίπου 40-50.000 ανθρώπους (41). Έχει ύπολογιστεί γενικά ότι γύρω στίς άρχές του 19ου αιώνα, ή βιοτεχνία πρόσφερε τό 30% του άκαθάριστου έθνικού προϊόντος τής όθωμανικής Έλλάδας (42). Και μόλο πού τό 30% φαίνεται μάλλον διογκωμένος άριθμός, δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς στό δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ύπήρξε μιά έξαιρετικά σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου στή σφαίρα τής παραγωγής — μιά έξέλιξη πού ένας Έλληνας ιστορικός τή χαρακτήρισε πρώιμη περίοδο «άπογείωσης» τής ελληνικής οικονομίας (43).

Σέ ποιό βαθμό μπορούμε νά όνομάσουμε «καπιταλιστικές» αυτές τίς σημαντικές έξελίξεις στή ναυπηγική και τήν ύφαντουργία; Όσο άφορά τά Ήμπελάκια, όπου τά μέλη του συνεταιρισμού είχαν συνήθως ένα, έστω και μικρό, μερίδιο στό κεφάλαιο και τά κέρδη τής έπιχείρησης, οί περισσότεροι Έλληνες ιστορικοί τά θεωρούν μή καπιταλιστικά, τά χαρακτηρίζουν σάν τόν πρώτο σύγχρονο παραγωγικό συνεταιρισμό σ' όλόκληρο τόν κόσμο (44).

Παρά όλα αυτά ή ανάπτυξη πού γνώρισαν τά Ήμπελάκια και άλλοι παρόμοιοι παραγωγικοί όργανισμοί, δέ μās άφήνει καμιά άμφιβολία ότι ύπήρχε μιά αισθητή πόλωση ανάμεσα στους λίγους και πλούσιους έμπόρους πού είχαν στά χέρια τους τό περισσότερο κεφάλαιο — και έπομένως και τόν έλεγχο όλόκληρης τής διαδικασίας για τή λήψη αποφάσεων — και

στή μάζα τῶν τεχνιτῶν καί τῶν ἐργατῶν, πού τό μερίδιό τους στή διανομή τῶν κερδῶν δέν ξεπερνοῦσε ἕναν ἀπλό μισθό (45). Καί μόλο πού λαβαίνουντας ὑπόψη μερικά συνεργατικά καί συντεχνιακά στοιχεῖα (46) δέν μπορούμε νά τά ὀνομάσουμε καπιταλιστική ἐπιχείρηση μέ τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ὄρου, πιστεύω πῶς θά καταλάβουμε καλύτερα τά Ἀμπελάκια, ἂν τά συγκρίνουμε μέ τίς ὀργανωτικές μορφές καί τίς ἐξελίξεις τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στήν Εὐρώπη τοῦ 16ου αἰῶνα. Ἄν τό ἄγγλικό οἰκοτεχνικό σύστημα παραγωγῆς γιά λογαριασμό τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου (putting-out system) θεωρεῖται δικαιολογημένα ἡ πρόιμη φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης στή βιομηχανία (47), οἱ ἑλληνικές ἐπιχειρήσεις τοῦ 18ου αἰῶνα στήν ὑφαντουργία καί τή ναυπηγία μπορούν νά θεωρηθοῦν τό ἀντίστοιχό του στά Βαλκάνια. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἕνα μέρος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου περνάει στήν παραγωγή καί καταφέρει σέ μεγάλο βαθμό νά σπάσει καί τόν περιοριστικό χαρακτήρα τῶν παραδοσιακῶν ἀστικῶν συντεχνιῶν καί τήν κατάτμηση τῆς παραγωγῆς σέ μεμονωμένους «κατ' οἶκον» παραγωγούς. Καί τό ἀγγλικό καί τό ἑλληνικό ἐμπορικό κεφάλαιο (τό ἕνα τό 16ο καί τ' ἄλλο τό 18ο αἰῶνα), πετυχαίνοντας μιά σοβαρή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς (48), μείωσαν οὐσιαστικά τήν αὐτονομία τοῦ ἄμεσου παραγωγῶ καί συνέβαλαν στήν πραγματική προλεταριοποίησή του. Τό ὅτι αὐτή ἡ προλεταριοποίηση δέν ἦταν τόσο φανερή στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδος καί δέν προχώρησε τόσο πολύ ὅσο στήν οἰκοτεχνία τῆς Ἀγγλίας, ὀφείλεται σ' ἕνα βαθμό στή σχετική δύναμη τῶν κοινοτικῶν θεσμῶν στήν προεπαναστατική Ἑλλάδα (49). ὀφείλεται ἀκόμα στό γεγονός ὅτι, ἀντίθετα ἀπό τίς ἐξελίξεις τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ οἰκοτεχνικοῦ συστήματος, στήν Ἑλλάδα αὐτό τό πρωτοκαπιταλιστικό βιομηχανικό ξεκίνημα δέν πρόφτασε νά ἐξελιχθεῖ στό αὐστηρά καπιταλιστικό σύστημα τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς. Ἀνακόπηκε ἀπό τήν ἀγγλική βιομηχανική ἐπανάσταση πού προκάλεσε, σ' ὀλόκληρο τόν κόσμο, τήν ἐκμηδένιση τῶν ἀπροστάτευτων βιομηχανιῶν πού βασίζονταν σέ προεργοστασιακοῦς τρόπους τεχνολογίας καί ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας.

Ἀκριβῶς σ' αὐτό τό σημείο ὁ δυτικός ἱμπεριαλισμός πῆρε νέα μορφή. Στή μερκαντιλιστική του φάση εἶχε προκαλέσει τήν ἀποδιοργάνωση καί τήν ὑπανάπτυξη τῶν ὀθωμανικῶν περιοχῶν μέ τίς λεγόμενες διομολογήσεις, δηλαδή μέ τήν

ἀπόσπαση ἐμπορικῶν προνομίων πού κατέληξαν στή μονό- πλευρη ἀνάπτυξη τῆς ἐξαγωγικῆς γεωργίας (μιά ἐξέλιξη πού σέ κάποιο βαθμό ἐμπόδισε τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καί προσανατόλισε τήν ὀθωμανική οἰκονομία σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες ἐξέλιξης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης). Μόλο πού, ὅπως εἶπαμε, αὐτές οἱ πρῶτες παραμορφώσεις πού προέρχονταν ἀπό τίς δυσμενεῖς ἐμπορικές συνθήκες ἦταν ἀρκετά πραγματικές, δέ θά πρέπει νά ὑπερβάλλουμε τή συμβολή τους στήν ὀλοκληρωτική παρακμή τῆς αὐτοκρατορίας (50), ἀφοῦ εἶναι γνωστό πόσο μικρό ρόλο ἔπαιξε αὐτό τό ἐμπόριο στήν προκαπιταλιστική ὀθωμανική οἰκονομία. Πολύ ἀργότερα, τό 18ο καί 19ο αἶώνα, ὁ δυτικός ἰμπεριαλισμός ἄσκησε καταστροφική ἐπίδραση στήν ὀθωμανική οἰκονομία. Πραγματικά, μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ καί τή συνακόλουθη ὀλοκληρωτική καταστροφή ὄλων τῶν βιομηχανιῶν πού τό ἐξασθενημένο ὀθωμανικό κράτος δέ θέλησε ἢ δέν μπόρεσε νά προστατέψει (51), ὁ δυτικός ἰμπεριαλισμός ἐγκαινίασε μιά νέα φάση στήν παγκόσμια ὑπάναπτυξη. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό στάδιο διαγράφεται πολύ πιό καθαρά ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ «κεντρικές» καί «περιφερειακές» περιοχές (52).

Ὅσο ἀφορᾶ τίς ἑλληνικές περιοχές, ἡ νέα βιομηχανική δύναμη τῆς Ἀγγλίας ἄρχισε νά γίνεται αἰσθητή στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἀναπόφευκτη οἰκονομική κρίση στήν ὑφαντουργία καί τή ναυπηγία πῆρε ἔντονες διαστάσεις στή δευτέρα δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα — λίγα χρόνια πρὶν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας. Καθώς τά κέρδη τῶν ἐξαγωγῶν ἔπεφταν καί ἡ παραγωγή μειωνόταν, οἱ κατεστραμμένοι μικροβιοτέχνες καί θαλασσινοί ἐνώθηκαν μέ τούς δυσσχεστούμενους καί ὑπερεκμεταλλευμένους ἀγρότες καί συνέβαλαν σημαντικά στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναβρασμοῦ, πού ἔμελλε νά ὀδηγήσει στόν ξεσηκωμό τοῦ 1821 (53).

3. Ὁ πόλεμος τῆς ἀνεξαρτησίας

Πρὶν ἀπό τήν ἐπαναστατική περίοδο (1821-1828), ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀμόρφωτων ἀγροτῶν, ἀφοῦ ἡ διάδοση τῶν ἑλλη-